

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ШЕВЧУК АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94 (477) “1861/1906”

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р.: СУТЬ ТА ВПЛИВ
НА АГРАРНІ ВІДНОСИНИ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

спеціальність 07.00.01 - історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Гусєв Віктор Іванович,
професор кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Борисенко Володимир Йосипович,
завідувач кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

кандидат історичних наук
Молчанов Володимир Борисович,
науковий співробітник
відділу історії України XIX – поч. XX ст. Інституту
історії України НАН України

Провідна установа: Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Захист відбудеться 18 вересня 2006 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.20 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розіслано 21 червня 2006 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

Сокірко О.Г.

Загальна характеристика роботи

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків (73 таблиці). Загальний обсяг роботи становить 289 с., основний зміст – 189 с. (список використаних джерел і літератури – 24 с., 261 позиція).

Вступ. Актуальність теми дослідження. Скасування кріпосного права 19 лютого 1861 р. стало поворотним моментом в історії українського народу. Формування приватної власності на землю, можливість самостійно вести господарство та відсутність впливу поміщиків змінило світогляд селянина. Бажання господаря отримати угоддя, з якими він пов'язував своє подальше майбутнє, зумовило його специфічну поведінку під час революційних подій ХХ ст. Цю любов до землі було остаточно зломлено в ході голодомору 1932 – 1933 рр. і мало наслідком постійну кризу села, яку не можуть подолати численні реформи.

Актуальність даного дисертаційного дослідження зумовлюється і тим фактом, що впродовж багатьох десятиріч встановленню об'єктивної істини про історичні події дослідникам часто заважали суб'єктивні чинники: в першу чергу політична ситуація. Зокрема, автори дореволюційної епохи позитивно оцінювали скасування кріпосного права в Росії в лютому 1861, але мало наважувалися критикувати політику влади в аграрному секторі після селянської реформи. Праці ж радянських істориків зосереджувалися на обґрунтуванні незаперечності ленінських висновків про важке становище селянства, його злиденність через пограбування царською адміністрацією і поміщиками та очікуваного розгортання класової боротьби на селі. Маючи у своєму розпорядженні відповідні документи і матеріали є можливість об'єктивно розробляти означену тему, яка безумовно представляє науковий інтерес і встановити істину про життя сільського населення та розвиток господарства Волинської губернії напередодні селянської реформи 1861 р., якими були її основні складові та наслідки до чергової серії реформ, започаткованих 1906 р. П.Столипіном.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми “Історія формування і розвитку Української держави” (державний реєстраційний номер 01 БФ046-01), яка включена до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є зміни на селі, які відбувалися внаслідок реформи 1861 р., та їх вплив на соціальні групи, задіяні в аграрних відносинах.

Предметом дослідження є основні напрями аграрної політики Російської держави у регіоні, шляхи і методи її запровадження, зміни у землеволодінні та землекористуванні, становище у сільському господарстві та аграрних відносинах губернії з середини ХІХ ст. до 1906 р.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного осмислення архівних джерел та наукових праць дореволюційних, радянських та сучасних, в тому числі вітчизняних, авторів проаналізувати проведення російським царизмом селянської реформи 1861 р. та її вплив на аграрний сектор Волині в 1861 – 1906 рр. Вказана мета конкретизується такими **завданнями**:
– з'ясувати стан наукової розробки проблеми і джерельну базу з історії соціально-економічного розвитку сільського населення губернії та ситуацію в її аграрному секторі у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.;

– дослідити соціальну ситуацію та рівень розвитку сільського господарства Волині напередодні реформи 1861 р.;

– охарактеризувати процес скасування кріпацтва у регіоні, встановити наслідки польського повстання 1863 р. для становища селян; проаналізувати облаштування земельного устрою решти категорій сільського населення та розкрити вплив національного фактору на політику царської влади;

– оцінити розвиток сільського господарства у Волинській губернії у пореформені часи;

– з'ясувати зміни у землеволодінні дворян Волині у 1861 – 1906 рр.;

– проаналізувати динаміку, наслідки зростання кількості сільського населення в регіоні і політику держави в цій сфері у пореформений період.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період від 1861 до 1906 рр. Початкова дата пов'язана із скасуванням кріпосного права, а кінцева межа обумовлена початком проведення реформ в сільському господарстві, запроваджених П.Столипіним.

Територіальні межі дослідження охоплюють Волинську губернію у складі Російської імперії (теперішні Волинська, Рівненська та частини Житомирської, Хмельницької і Тернопільської областей). Використане у дисертації історичне поняття “Волинь” є синонімом досліджуваного регіону.

Методологічну основу дисертаційної роботи складають принципи історизму та об'єктивності. При написанні роботи використовувалися наступні **методи дослідження**: аналіз, синтез, порівняльний та описовий, а також типологізація, класифікація, проблемно-хронологічний, порівняльний і статистично-аналітичний принципи. Комплексне використання різноманітних способів творчого пошуку надало можливість висвітлити різні аспекти даної проблеми, яка присвячена аграрним новачкам у Волинській губернії.

Наукова новизна дисертації полягає в постановці та розробці актуальної проблеми, яка дістала однобоке та доволі суб'єктивне висвітлення в історичній науці. У науковий обіг введено низку неопублікованих архівних джерел, які зберігаються в обласних архівах, що дало можливість зробити спробу комплексного узагальнення соціально-економічного становища сільського населення та з'ясувати розвиток аграрного сектору Волині у середині XIX – на початку XX ст. З нових позицій змістовно висвітлено практичну реалізацію реформи та встановлено вплив політичної ситуації на її проведення. Дисертант вперше детально охарактеризував діяльність всіх створюваних з цією метою державних установ та проаналізував політику влади стосовно певних категорій сільського населення губернії. Значною мірою новизну дисертації становить використання великої кількості статистичних матеріалів, які ілюструють облаштування земельного устрою колишніх кріпосних і державних селян, чиншовиків і вільних людей II розряду та свідчать про невдачі урядової політики стосовно розвитку аграрного сектору.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання фактичного матеріалу та отриманих результатів при висвітленні окремих тем з вітчизняної історії та українознавства, які викладаються у середніх і вищих навчальних закладах. У дисертації наведено багато фактичного матеріалу, який буде в нагоді використаний при підготовці експозицій місцевих краєзнавчих музеїв. Крім цього аналіз основних складових урядової політики в селянському питанні допоможе коригуванню реформ сільського господарства України на сучасному етапі.

Апробація результатів дисертації пройшла у формі доповіді на кафедрі історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка; її окремі положення здійснювалися у доповідях на XI Подільській краєзнавчій конференції (Кам'янець-Подільський, листопад 2004), II міжнародній науковій конференції “Поляки на Волині: результати інтердисциплінарних досліджень” (Житомир, грудень 2004), Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених “Шевченківська весна. Сучасний стан науки: досягнення, проблеми та перспективи розвитку” (Київ, березень 2005 р.), IX Запорізьких єврейських читань (Запоріжжя, квітень 2005 р.). Основні результати викладено в 8 статтях (4 з них – у наукових фахових виданнях, що входять до переліків ВАК України).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі “Стан наукової розробки та джерельна база дослідження” праці з даної теми поділено за проблемно-хронологічним принципом на три групи. **Перша з них стосується аграрних відносин на Волині напередодні скасування кріпосного права (друга половина 50-х – початок 60-х рр. XIX ст.)** і поділяється на дві підгрупи. До *першої* відносяться наукові розвідки про соціальну ситуацію. У дореволюційний період П.Батюшков¹ та А.Забелін² зазначали існування

---

¹ Батюшков П. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. - СПб., 1888. - С.232, 283-284.

конфліктів між землевласниками і кріпаками та констатували боротьбу влади з польськими впливами, що вилилося у запровадження інвентарних правил у 1847 – 1848 рр. У радянську добу М.Найдюнов³ справедливо простежив, що назрівання опозиційності в середовищі польських поміщиків регіону призвело до того, що уряд змушений був уважно слідкувати за поведінкою селянства, але питання можливого союзу влади та кріпаків обходиться. На сучасному етапі С.Щербина⁴ слушно зазначає, що держава перетягувала селян на свій бік для використання проти поляків у випадку повстання.

До *другої* підгрупи входять праці з характеристикою становища різних категорій сільського населення та станом аграрного сектору губернії до реформи 1861 р. П.Батюшкову та А.Забеліну притаманна відсутність аналізу умов життя селян Волині. Радянські історики, зокрема: Н.Сироватська⁵ і О.Крижанівський⁶ акцентували увагу на зубожінні кріпаків і зосереджувались на обґрунтуванні наростання їх боротьби проти поміщиків і влади. Запровадження царизмом інвентарів, на нашу думку не досить аргументовано, в першу чергу виводили виключно з боротьби селянства за свої права⁷, а не посиленням польського національного руху. При цьому об'єктивно відтворювалися факти про порушення поміщиками інвентарів⁸. Слід погодитися з твердженням сучасного французького дослідника Д.Бовуа⁹, що дані правила були повністю направлені на підірив влади польських дворян та загалом підіймали авторитет влади. Але всі розвідки зводилися до характеристики інвентарів та констатації, що вони не дотримувалися через відсутність контролю з боку держави.

Стосовно інших категорій сільського населення регіону, то дореволюційні¹⁰ та радянські (В.Теплицький) дослідники критикували політику царської влади щодо державних селян Волині. Відносно чиншовиків, то відсутній детальний аналіз їх умов життя, а в працях до 1917 р.¹¹ пояснювалося чиншове право та його специфіка після 1840 р., коли воно юридично перестало існувати. Радянський вчений Д.Пойда не акцентував уваги на їх рівні життя, що пояснювалося польським походженням даної категорії та більш сприятливим становищем у порівнянні з кріпаками. На сучасному етапі О.Бундак¹², на наш погляд, не вдалося з'ясувати суті чиншового права, адже влада не заохочувала такий вид відносин. Що ж до вільних людей, то А.Яновський¹³ і А.Забелін прослідкували походження та спроби уряду захистити їх від свавілля землевласників.

---

² Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. - К., 1887. - С. XXXIII, 202-204, 206, 210, 215-223, 233-239, 269-270.

³ Найденев М. Классовая борьба в пореформенной деревне (1861 – 1863 гг.) - М., 1955. - С. 46-47.

⁴ Щербина С. Инвентарні правила 1847 – 1848 років – важливе юридичне джерело вивчення інвентарної реформи на Правобережній Україні // Поділля і Південно-Східна Волинь. - Ст. Синява, 1998. - С. 185-187.

⁵ Сироватська Н. Боротьба селян Волинської та Подільської губерній проти кріпосницького гніту в першій чверті XIX ст. // УІЖ. - 1966. - № 5. - С. 56-60.

⁶ Крижанівський О. Селянський рух у Волинській губернії після проведення інвентарної реформи 1847 – 1848 рр. // УІЖ. - 1970. - № 3. - С. 105-106.

⁷ Крижанівський О. Инвентарна реформа 1847 – 1848 рр. у Волинській губернії. - Дис. ... канд. істор. наук. - К., 1970 - С. 89-90; Теплицький В. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-і роки XIX ст.). - К., 1959. - С. 26-27, 66, 124, 127, 153-156, 160, 258, 290 та ін.

⁸ Михайлюк О. та ін. Історія Волині. - Льв., 1988 - С. 23; Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866 - 1900 гг. - Дн., 1960. - С. 23, 26-34, 39-40, 43, 45-51, 56-63, 234-246 та ін.

⁹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1834 – 1863). - К., 1996. - С. 103, 105, 128.

¹⁰ Яновский А. Люстрация // ЭС. - СПб., 1896. - Т. 18. - С. 251-253.

¹¹ Нечаев В. Чиншное право // ЭС. - СПб., 1903. - Т. 38а. - С. 851-854 та ін.

¹² Бундак О. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795 – 1861 рр. - Дис. ... канд. істор. наук. - 07.00.01. - Льв., 1999. - С. 54.

¹³ Яновский А. Вольные люди // ЭС. - СПб., 1892. - Т. 7. - С. 143-145.

Проте дисертант не розділяє думку про ефективність політики царизму у цьому напрямку через відсутність реального впливу на поміщиків.

Не оминули вчені і кризові явища у розвитку аграрного сектору. Але дореволюційні дослідники А.Братчиков¹⁴ і А.Забелін не пояснювали причин. Радянські історики В.Теплицький та Д.Пойда все зводили до низької продуктивності праці кріпаків. Проте ніде не зазначалося про об'єктивні причини: відсутність великих ринків збуту, тощо. Стосовно сучасної оцінки¹⁵, то велику допомогу в переході до вільнонайманої праці дало вирощування цукрових буряків. Проте, на нашу думку, загалом у губернії, особливо на Півночі, не були настільки сприятливі умови для цього.

Друга група праць присвячена проведенню селянської реформи 1861 р. і облаштуванню земельного устрою кріпаків, державних селян, чиншовиків і вільних людей Волинської губернії та поділяється на 2 підгрупи. *Перша* стосується звільнення кріпаків у ході реформи та наступних змін у їх становищі після польського повстання 1863 р. П.Батюшков і А.Забелін позитивно оцінювали заходи 1861 р., причому останній одночасно справедливо піддав критиці діяльність мирових посередників у 1861 – 1863 рр. за погіршення становища селян. Д.Пойда правдиво відтворював важке становище селян під час реформи для обґрунтування їх незадоволення та зростання класової боротьби. Автор представленого дослідження загалом погоджується з висновками істориків радянського періоду.

Події, пов'язані з польським повстанням 1863 р., не отримали однозначної оцінки у працях істориків. Радянський дослідник Г.Марахов¹⁶ об'єктивно зазначав, що боротьба селян з революціонерами пояснювалася демагогічними обіцянками влади наділити угіддями та бажанням панів знову закабалити селянство. Д.Бовуа слушно вважає, що однією з основних причин поразки повстання була відсутність підтримки з боку колишніх кріпаків. На жаль, ряд авторів¹⁷ взагалі помилково зазначали, що покращення становища сільського населення було викликано побоюваннями влади про можливе об'єднання польського руху із селянським. Проте на заваді цьому були існуючі національні, релігійні та, особливо, економічні розбіжності.

Другу підгрупу становлять праці про умови облаштування інших категорій селянства. Відносно становища державних селян, то вищезгадані дореволюційні автори не приділили цьому питанню достатньої уваги, що пояснюється мало чисельністю та низьким рівнем написаних праць. Серед радянських В.Теплицький і Д.Пойда слушно зазначали, що реформа 1861 р. поставила їх в кращі умови порівняно з кріпаками. Стосовно чиншовиків, то А.Забелін подав об'єктивну картину умов їх життя, але довів виклад матеріалу до середини 80-х рр. XIX ст. Д.Пойда, крім характеристики становища, зосередився, в першу чергу, на їх виступах за свої права. Автор справедливо піддав критиці грабіжницьку реформу 1886 р. не вказавши, що фактично земля була власністю поміщиків. Д.Бовуа¹⁸ аргументовано доводив, з чим погоджується дисертант, що чиншовики були покинуті напризволяще польськими панами заради отримання додаткових коштів та критикує зміни 1886 р. за те, що багато людей позбулося своїх наділів.

Що ж до вільних людей II розряду, то А.Забелін оглядово давав характеристику їх становищу до реформи 1888 р. Серед радянських дослідників Д.Пойда уникнув даної категорії, а В.Теплицький помилково ототожнював їх з чиншовиками. Ця проблема, на нашу думку, полягала у спробах царської влади захистити вільних людей від свавілля землевласників. Д.Бовуа певну увагу приділив становищу вільних людей, але уникнув аналізу умов облаштування їх земельного побуту після 1888 р.

---

¹⁴ Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, с/х и других отношениях. - Ж., 1868. - С.53-54.

¹⁵ Теличук П., Паламарчук В. Особливості с/г економіки Правобережної України напередодні реформи 1861 року // Велика Волинь. - Хм., 1994. - С.131-135.

¹⁶ Марахов Г. Социально-политическая борьба на Украине в 50 – 60-е годы XIX в. - К., 1981. - С.207.

¹⁷ Войтенко А. та ін. Житомирщина: Історичний нарис. - Ж., 2003 - С.97 та ін.

¹⁸ Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863-1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. - К., 1998. - С.22-140, 114, 155, 161, 168-174, 208-209.

До **третьої** групи належать праці, що поділяються на 5 підгруп, з аналізом **становища в аграрному секторі Волинської губернії у 1861 – 1906 рр.** *Перша* стосується визначення рівня розвитку сільського господарства. А.Забелін вказував на негативний стан справ, відзначаючи при цьому успіхи окремих землевласників та колоністів. Стосовно радянської історіографії, то в силу ленінського визначення¹⁹, що у губернії на середину 80-х рр. XIX ст. вже переважала капіталістична система господарювання у приватних землевласників, всі вищезгадані дослідники повинні були погоджуватися з цією тезою. На сучасному етапі Б.Кругляк²⁰ першим поставив під сумнів цю ленінську думку, але при цьому дійшов висновку про успіхи у господарюванні поміщиків і окремих селян до 1917 р., не роблячи поділу до реформи 1906 р. та після неї.

До *другої* підгрупи відносяться дослідження з характеристикою становища селянських господарств у 1861 – 1906 рр. З дореволюційних авторів – А.Забелін, з радянських – А.Анфімов²¹, В.Теплицький і Д.Пойда та сучасних – В.Кудь²² вказували, що існування сервітутів та черезсмужжя негативно впливало на їх розвиток. Радянські історики боротьбу проти скасування сервітутів вважали ознакою класової боротьби. Дисертант вважає, що цей процес був закономірним явищем в умовах еволюції сільського господарства. Автори уникали аналізу спроб самих селян позбутися черезсмужжя через створення хуторів.

Стосовно поміщицьких господарств (*третья* підгрупа праць), то А.Забелін показував занепад більшості маєтків поляків. Радянські автори А.Анфімов²³ на основі успіхів у маєтках Терещенка підтверджували вірність ленінської тези про розвиток капіталізму на Волині, хоча і зазначали невдачі загалом. Сучасний дослідник П.Олешко²⁴ твердить, що завдяки міцності і стабільності поміщикам вдалося відносно легко пережити наслідки повстань 1830 – 1831 рр. та 1863 р. Проте дисертант вважає, що останній виступ та наступна політика влади поступово підірвала польський вплив в регіоні.

Дослідження питання відносно концентрації та руху землі у поміщиків у післяреформений період становлять *четверту* підгрупу. В умовах насадження російського володіння А.Батюшков та А.Забелін зосереджувались на обґрунтуванні правильності таких дій уряду. З радянських В.Теплицький, у відповідності з офіційною точкою зору, доводив розпад дворянського землеволодіння, хоча справедливо і зазначав специфіку Правобережжя. На даний час О.Буравський²⁵ вірно відмічає, що полякам вдалося зберегти маєтки великих розмірів, але не пояснює причин переважання російської земельної власності наприкінці XIX ст. Д.Бовуа детально проаналізував спроби обмеження владою польського землеволодіння присвятивши російсько-польському антагонізму у земельному питанні на Правобережжі розділ.

Праці по селянському землеволодінню на Волині у 1861 – 1906 рр. становлять *п'яту* підгрупу. Всі дослідники регіону зазначали, що швидке зростання населення призводило до поступового обезземелення. Проте державна допомога селянам у придбанні угідь за сприяння Селянського поземельного банку не отримала однозначної оцінки у наукових розвідках. Так, дореволюційний дослідник Т.Осадчий²⁶ розвінчував незначні розміри державної допомоги та позитивно оцінював здачу купленої банком землі в оренду, з чим не погоджується дисертант. В.Теплицький та Д.Бовуа

---

¹⁹ Ленін В. Розвиток капіталізму в Росії // ПЗТ. - К., 1970. - Т. 3. - С. 180.

²⁰ Кругляк Б. Внутрішня торгівля на Волині у дожовтневий період // Велика Волинь. - Ж., 1993. - С.42-53.

²¹ Анфімов А. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881 – 1904. - М., 1980. - С. 78, 85.

²² Кудь В. Сервітуту на Волині // Велика Волинь. - Хм., 1994. - С.129-131.

²³ Анфімов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). - М., 1969 - 169-171.

²⁴ Олешко П. Еволюція землеволодіння на Волині – др. пол. XIX – початок XX ст. - Дис. ... канд. іст. наук. - 07.00.01. - Луцьк, 2001. - С.79.

²⁵ Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. - Ж., 2004. - С.40, 53, 57-59, 61, 66.

²⁶ Осадчий Т. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни). - К., 1899. - С. 56-58.

піддали критиці роботу установи. Серед сучасників О.Буравський переоцінює допомогу банку, не розділяючи його роботу до та після реформи 1906 р. Фактично відсутня детальна характеристика роботи волинського відділення банку.

Таким чином, аналіз розглянутих праць переконливо засвідчив відсутність в сучасній історіографії комплексного об'єктивного дослідження, написаного без впливу суб'єктивних чинників. Більшість авторів, слідкуючи за певними ідеологічними схемами, оминали спірні моменти або однобоко висвітлювали події 1861 – 1906 рр. Найголовнішими упущеннями дореволюційних, радянських та сучасних дослідників є: відсутній аналіз становища кріпаків у губернії напередодні 1861 р., коли інвентарні правила вже існували більше 10 років та не дано порівняльної характеристики їх умов життя з чиншовиками, що засвідчило б привілейованість останніх; стосовно чиншовиків та вільних людей, то теж немає праць, які чітко допомогли б зрозуміти специфіку їх стосунків з поміщиками, порівняти повинності та визначити вплив національного фактору; не зроблено неупередженого аналізу змін у становищі колишніх кріпаків після 1863 р. та не подано об'єктивної оцінки влаштуванню земельного побуту решти категорій сільського населення (в т.ч. немає спроби порівняти умови наділення землею чиншовиків (представників невизнаної у дворянстві польської шляхти) та вільних людей (частина яких була українцями).

Є очевидним, що фактично не встановлено рівня розвитку аграрного сектору Волинської губернії у 1861 – 1906 рр.: дореволюційні автори твердили про кризу, радянські поєднували протилежні положення: про капіталізм та відсталість, а на сучасному етапі висловлена думка про процвітання на основі даних про успіхи окремих землевласників; відсутня ясність стосовно становища у поміщицьких та селянських господарствах, адже більшість авторів використовували лише потрібні їх дані та не проаналізовано наслідків проведення урядової політики в сільському господарстві. Це і зумовило визначення мети та завдань дисертації.

Джерельною базою дослідження є архівні документи і матеріали, що знаходяться у Центральному державному історичному архіві України у місті Києві (далі – ЦДІА України), та державних архівах Житомирської (ДАЖО), Волинської (ДАВО) та Рівненської областей (ДАРО). Умовно їх потрібно розділити на 3 групи за проблемно-хронологічним принципом.

Перша група джерел стосується аграрних відносин у регіоні напередодні в 1861 р. і знаходиться у справах фондів губернських установ ДАЖО (правління – ф. 67, землемір – ф. 263, комітет по розгляду та складанню інвентарних описів поміщицьких маєтків – ф. 424, дворянський комітет по селянській справі – ф. 415) та у фондах повітових судових органів ДАВО (Володимир-Волинського – ф. 359 та Луцького – ф. 361). Їх опрацювання надало підстави для висновків про важке матеріальне становище селянства, дозволило встановити проблеми, з якими стикалося сільське господарство, підтвердити положення про недотримання поміщиками норм інвентарних правил та їх бажання зберегти свій вплив на селян після скасування кріпосного права. Узагальнення статистичних даних по кількості казенних та приватних поселень у 1860 р. та площі землі по угіддях підтвердило, що повноправними господарями регіону були польські поміщики.

Друга група джерел, що висвітлює основні напрямки проведення селянської реформи 1861 р., допомогла по-новому оцінити проблеми облаштування земельного побуту поміщицьких та державних селян, чиншовиків і вільних людей II розряду міститься у матеріалах 442 фонду ЦДІА України (Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора), у фондах губернських установ ДАЖО (прокурора – ф. 349, по селянським справам присутствія – ф. 115) та Холмсько-Волинського управління землеробства та державного майна (ф. 107), у матеріалах повітових судів ДАВО (Володимир-Волинського – ф. 359, Ковельського – ф. 363 та ДАРО (Рівненського – ф. 384). Їх узагальнення свідчить, що у 1861 – 1863 рр. проведення селянської реформи відбувалося в інтересах поміщиків. Архівні справи свідчать про зміну ставлення царської влади до колишніх кріпаків внаслідок їх активної участі у придушенні польського повстання 1863 р., що мало наслідком зниження викупних платежів та збільшення площ наділів, а отже і підвищення їх матеріального добробуту. Аналіз матеріалів по державних селянах у 60 – 70-і рр. XIX ст. дозволив по-новому з'ясувати основні напрямки політики стосовно даної категорії та зробити висновок про їх привілейованість. Почерпнута інформація по чиншовиках та вільних людях II розряду дала можливість зрозуміти вплив національного фактору на політику влади стосовно цих

категорій, що було відсутнім у попередніх дослідників, та визначити забюрократизованість роботи державних органів при облаштуванні земельного устрою обох категорій.

Третя група документів і матеріалів, що висвітлюють становище в сільському господарстві Волинської губернії у післяреформені часи міститься у вже згадуваних фондах 442 ЦДІА України та 115 – ДАЖО. Їх аналіз дозволив визначити проблеми, з якими стикалися поміщицькі і селянські господарства та встановити незначну кількість сільськогосподарських машин на 1879 р. (даний факт замовчувався попередніми дослідниками), що дає підставу зробити узагальнення про їх кризу. Певний пласт цих матеріалів віддзеркалює провал політики “економічної русифікація” у 60 – 80-х рр. XIX ст. та допомагає встановити причини успіхів у наступний період; прослідкувати динаміку зростання цін на землю. Матеріали фонду Житомирського відділення Державного банку (ф. 181) – ДАЖО, дозволили зрозуміти, що деякі поміщики добилися успіхів. Вперше зроблене узагальнення роботи Волинського відділення Селянського поземельного банку (ф. 182) цього ж архіву дало можливість зрозуміти закритий характер роботи установи.

Аналіз вищеназваних документів чотирьох архівних установ свідчить, що вони об’єктивно подають стан справ у регіоні у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Їх всебічне використання допомогло зрозуміти напруженість стосунків між поміщиками, селянами та владою, причому остання задля збереження проводила політику, яка отримала назву “економічна русифікація” та призвела до селянського “голоду на землю”. Зазначимо, що значна частина матеріалів автором дисертації вперше введена в науковий обіг, що пояснюється небажанням ряду дослідників відходити від лєнінських аксіом стосовно Волинської губернії.

Важливим джерелом виступають опубліковані закони і нормативні акти Російської імперії²⁷. Їх опрацювання допомогло дисертанту прослідкувати зміну ставлення царської влади до колишніх кріпосних селян після придушення польського повстання 1863 р., визначити юридичне підґрунтя облаштування земельного устрою державних селян, чиншовиків та вільних людей II розряду та встановити, яким чином на цей процес впливав національний фактор.

Велика кількість інформації про кризу поміщицьких маєтків та проблеми сільського господарства²⁸ міститься в збірниках документів і матеріалів. Випадки незадоволення селян²⁹, які намагалися відстояти свої права, свідчать про напругу в регіоні. Узагальнення статистичних даних³⁰ по Волинській губернії дало змогу зробити висновок про відносно невисокий розвиток сільського господарства, підтвердити інформацію про швидке зростання населення та зменшення розмірів селянських господарств тощо.

Джерелом для дослідження аграрних відносин на Волині у 1861 – 1906 рр. слугують матеріали періодичної преси. Публікації у “Волинських губернських відомостях”, “Волині” та “Відомостях сільського господарства і промисловості” про часті банкрутства поміщиків та про продаж заставлених маєтків із заборорою купівель особам польської та єврейської національностей, про русифікаторські дії царської влади дають підстави зробити висновки про вплив національного фактору на внутрішню політику у регіоні.

Таким чином, проведений аналіз джерельної бази дослідження свідчить про можливість вирішення поставлених у дисертації завдань та дає можливість зробити аргументовані узагальнення та висновки, які відрізняються від суб’єктивних оцінок попередніх дослідників.

Другий розділ “Аграрні відносини у Волинській губернії напередодні скасування кріпосного права (друга половина 50-х – початок 60-х років XIX ст.)” складається з двох підрозділів. У першому з них **“Характер стосунків між владою, поміщиками та селянами”** подано історію

²⁷ “Свод законов Российской империи” за 1857 р.; “Полный свод законов Российской империи” за 1911 р.; “Полное собрание законов Российской империи” за 1840, 1861, 1863, 1864, 1867, 1882, 1886, 1887, 1888, 1895 рр. та інші.

²⁸ Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. - К., 1961.

²⁹ Крестьянское движение в России в 1857 – мае 1861 гг.: Сборник документов. - М., 1963; Селянський рух на Україні 1850 - 1861 рр.: Збірник документів і матеріалів. -К., 1988 та ін.

³⁰ Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г... Волынская губерния. - СПб., 1897; Статистика землевладения, 1905... Волынская губерния. - СПб., 1906 та ін.

губернії у першій половині XIX ст. Загалом цей період розглядається під кутом як постійної боротьби російської влади з польським дворянством, так і поміщиків з українським селянством. Землевласники намагалися одночасно отримувати прибутки від експлуатації кріпаків та залучити їх до участі у національному русі. Свідченням цього протистояння слід вважати проведену царським урядом інвентарну реформу.

Характер стосунків між кріпаками та їх власниками віддзеркалює робота створеного владою Волинського дворянського комітету по поліпшенню побуту поміщицьких селян у 1858 – 1859 рр., який повинен був розробити проект місцевого положення по їх звільненню від кріпосної залежності. Ще до початку його функціонування дворянство просило дозволу у влади не дотримуватися інвентарів, що викликало незадоволення посадових осіб. Загалом землевласники бажали залишити собі якнайбільше землі з тим, щоб селяни виживали виключно за рахунок праці у фільварках, аргументуючи свою позицію відсутністю внутрішніх ринків збуту та неможливістю найму робочої сили на час польових робіт. Крім цього поміщики намагалися отримати всю владу за рахунок створення підпорядкованих їм сільських общин. Прийняття такого варіанту положення неминуче призвело б до обезземелення селянства при фактичному збереженні кріпосного права. Враховуючи напружену політичну ситуацію в умовах посилення польського руху, влада проігнорувала його у 1861 р. через можливість втратити опору серед кріпаків, хоча і не здійснила їх переведення на обов'язковий викуп за пропозицією генерал-губернатор, що було зумовлено побоюваннями посилити опозиційність поміщиків.

У другому підрозділі **“Аграрний сектор та соціально-економічне становище сільського населення”** враховано, що у даному регіоні поміщики продовжували вести господарство старими методами з переважанням трипільної системи у зв'язку з відсутністю ринків збуту. При аналізі становища сільського населення дисертант дійшов висновку, що найбільш важкими були умови тих селян, які відпрацьовували панщину: поміщики не дотримувалися інвентарів, збільшуючи розміри робіт, а влада діяла по відношенню до порушників ліберально. Державні селяни внаслідок перевірки 1858 р. отримали гірші умови меншої площі при підвищенні оброку, що підірвало їх добробут.

Стосовно чиншовиків, то вони були довічними орендарями невеликих ділянок землі за незмінну плату. Таке сприятливе становище зумовлене тим, що кріпосні та державні селяни були українцями, а чиншовики – здебільшого вихідцями з колишньої польської шляхти. Держава не втручалася в стосунки обох сторін і ніяких конфліктів між ними не зафіксовано, що пояснювалося браком робочої сили і низькими орендними цінами на землю.

Вільні люди (всі не закріпачені особи, які платили податки: іноземні вихідці, колишні кріпаки та частина колишньої польської шляхти, що пропустила терміни на подання посімейних списків) перебували не в настільки сприятливому становищі й тому держава намагалася їх захистити: приписування до земель приватних власників дозволялося лише за письмовими договорами на термін від 6 до 12 років, але безуспішно: контракти укладалися для проформи.

Осібно стояли малочисельні на той час колоністи. Влада прагнула, щоб вони передали свій досвід господарювання місцевому населенню і тому надавала їм пільги у оподаткуванні та відбуванні військової повинності. Вони першими у регіоні почали застосовувати сівозміну, удобрювати поля, будувати повітряні млини для виготовлення круп, олійниці. Як наслідок, рівень їх життя був набагато вищим за селянський.

Стосовно поміщиків (майже 95 % було польської національності), то двома складовими їх економічної та політичної могутності були землі (83,4 % всіх угідь регіону) та кріпаки. Проте більшість маєтків через використання непродуктивної праці, відсутності нових технологій та близьких ринків збуту перебували у занепаді і лише окремі заможні землевласники створювали високопродуктивні господарства.

Таким чином, напередодні реформи 1861 р. Волинська губернія знаходилася у складному економічному та внутрішньополітичному становищі: сільське господарство перебувало у кризі, що була викликана низькою продуктивністю праці кріпаків і відсутністю ринків збуту вирощеної продукції та спостерігалася протистояння російської влади з польським визвольним рухом, що зумовило особливе ставлення до українського селянства.

Третій розділ “Селянська реформа та врегулювання аграрних відносин у Волинській губернії у 1861 – 1906 рр.” складається з двох підрозділів. Перший з них **“Земельне облаштування колишніх поміщицьких селян після 19 лютого 1861 р.”** розпочинається з аналізу тих Положень, які стосувалися саме Волині, враховуючи існування інвентарних правил. Цей процес можна поділити на 2 етапи: перший – 1861 – 1863 рр. та другий – після 1 вересня 1863 р. до 1906 р. Даний поділ обумовлений активною допомогою владі з боку селян у придушенні польського повстання 1863 р.

Юридичною базою першого етапу слугувало “Місцеве Положення”, за яким вся інвентарна земля визнавалася незмінною за розмірами і колишнім кріпакам надавалося право клопотатися про її повернення. До затвердження уставних грамот зберігалася панщина у попередніх розмірах, хоча і з певним полегшенням. Плата за користування десятиною польової землі (як корінного, так і додаткового наділу) оцінювалася при відбуванні відробіткової повинності у чоловічих піших днях (тобто роботою у маєтку), а при оброці – у грошах. Провідна роль у проведенні реформи відводилася мировим посередникам, які обиралися зі складу місцевого дворянства. З 1861 до польського повстання 1863 р. вони прогнозовано ставали на бік поміщиків у всіх спірних моментах стосовно розмірів наділів та повинностей, що викликало незадоволення та спротив селян. Після початку польського повстання 1863 р. на Волині селяни взяли участь у його придушенні, формуючи сільські варти. Причина цього була зумовлена антагонізмами на економічному ґрунті та бажанні помститися за своє важке життя. Як наслідок, після закінчення виступу вони очікували збільшення своїх наділів та зменшення платежів, відмовляючись нести старі повинності. Задля стабілізації ситуації уряд пішов на ці кроки.

Всього царською владою було видано ряд законодавчих актів по облаштуванню земельного устрою колишніх кріпаків: держава зобов'язувала їх перейти на викуп своїх земель та взяла на себе всі грошові розрахунки з землевласниками. Розмір оплати визначався з пониженням на 20 % суми оброку за уставною грамотою, яку передбачалося спочатку перевірити, а вже потім перетворювати у викупні акти. Ці дії були зумовлені піклуванням про своєчасну сплату до скарбниці платежів. Також уряд почав призначати на посади мирових посередників вихідців з інших губерній, нічим не пов'язаних з місцевим середовищем. Вивчення тогочасних викупних угод дає змогу встановити, що більшість селянських господарств були фактично розорені. Це могло викликати напругу і тому було суттєво понижено викупні платежі з одночасним збільшенням наділів у маєтках польських поміщиків, хоча у росіян воно було незначним. Якщо розглянути загальну картину по повітам, то з'ясовується, що зниження складало більше 50 %.

Другий підрозділ **“Облаштування земельного устрою інших верств сільського населення Волинської губернії у 1867 – 1906 рр.”** відтворює проблеми наділення землею державних селян, чиншовиків та вільних людей II розряду. Безліч помилок при проведенні останньої люстрації та нова політична ситуація зумовили проведення у 1867 р. нової реформи стосовно державних селян, в ході якої відбувалося наділення угіддями і запроваджувалися викупні платежі. Вся практична робота покладалася на спеціальні люстраційні комісії, які склалися з росіян. Додатково представники даної категорії отримали землі, вільні від лісів, які було важко продати на тому етапі. Відносно кількості угідь, то їх наділ був у 1,5 рази більший за поміщицьких.

Чиншовики, через відсутність законодавчого врегулювання їх статусу та розмірів землекористування, потерпали від постійних конфліктів із власниками угідь. Така ситуація призвела до видачі закону від 9 червня 1886 р. за яким право на поземельний устрій отримали особи, які володіли землею безстроково і спадкоємно з обов'язком відбувати незмінні повинності. При цьому протягом року власники самі повинні були визначити претендентів, що додатково ускладнило ситуацію. Отримані результати засвідчили зменшення кількості чиншовиків і площ землі. Уряд фактично залишив дану категорію напризволяще: розміри державної допомоги були мінімальними. Процес облаштування затягнувся, а отримані площі угідь були незначними. Стосовно вільних людей II розряду, то, в силу їх походження, умови наділення землею за законом 21 березня 1888 р. та сплата за неї відрізнялася від положення 1886 р. по чиншовиках. Особи, які поселилися на власницьких землях до 25 липня 1864 р. отримували право викупити свої наділи. Держава сплачувала землевласнику 85 % суми (селянин повинен був протягом 49 років щорічно

повертати 6 %), а решту вартості домогосподар віддавав самостійно. Одразу почали виникати проблеми з визнанням прав на викуп: землевласники не бажали віддавати свої землі за низькими цінами і тому намагалися їх відстояти.

Отже, процес облаштування земельного побуту всіх категорій сільського населення у цей період показав половинчатість політики російської влади, яка захищала права як землевласників, так і простого люду. Причина цього крилася у складній політичній ситуації в регіоні після польського повстання 1863 р. і бажанні отримати підтримку з боку сільського населення. Державні селяни за законом 1867 р. отримали у порівнянні з колишніми кріпаками більші наділи при сплаті менших платежів. Проте чиншовики та вільні люди були наділені меншими площами угідь при незначній державній допомозі, до того ж багато орендарів не змогли отримати землі, що мало наслідком втрати засобів до існування, а сам процес тривав і на початку XX ст.

Четвертий розділ “Вплив селянської реформи на аграрний сектор Волині (1861 – 1906 рр.)” включає два підрозділи. У першому з них **“Становище господарств різних категорій власників”** зазначається, що намагання уряду посилити свій вплив в регіоні повинно було негативно вплинути на стан аграрного сектору.

Поміщицькі господарства після скасування кріпосного права внаслідок проведення реформи в їх інтересах перебували у порівняно комфортних умовах. Проте після подій 1863 р. і зміни урядової політики на користь селянства вони переживали кризу внаслідок втрати частини угідь і викупних платежів, насаджування російського володіння, збереження сервітутів та черезсмузжя. Відсутність коштів призводили до недостатнього використання сільськогосподарських агрегатів (на 1879 р. лише 5 328 одиниць), що свідчить про хибність ленінського твердження стосовно високого розвитку аграрного сектору у регіоні. Проте окремим поміщикам за рахунок впровадження нових технологій вдалося добитися певних успіхів у рослинництві та тваринництві.

Для селянських господарств були властиві нестійкість земельного правопорядку, сервітутні права та черезсмузжя, що призводило до зубожіння та відсутності революційних нововведень у галузях сільського господарства. Протилежною була ситуація з іноземними колоністами. Завдяки ретельній обробці полів переселенці мали непогані врожаї і, відповідно, високий рівень життя. Головну і суттєву користь вони приносили приватним власникам; болотисті пустирі, лісові хащі, взяті в оренду, почали приносити прибутки і цінність землі почала зростати.

Другий підрозділ **“Наслідки державної політики у сфері концентрації та руху землі:**

“економічна русифікація” та “голод на землю” присвячений визначенню розмірів землекористування у приватних власників та селян та державній політиці у цьому напрямку.

Специфікою регіону було те, що влада взяла курс на посилення російського поміщицького володіння, щоб підірвати польський елемент та покласти край подальшим виступам за незалежність. Зміни 1863 р. поставили поміщиків у складне становище, але різкої втрати угідь, не було. Насправді одні власники розорявалися, більш успішні – купували їх маєтки. Загалом для створення та підтримки непольського землеволодіння уряд у 60-х роках XIX ст. здійснив цілий комплекс заходів, які можна назвати **“економічна русифікація”**: на пільгових умовах продавалися угіддя росіянам, запроваджувався продаж конфіскованих та секвестрованих маєтків, заборонялося полякам купувати нерухоме майно та вводилося утримання 10 % збору з чистого прибутку, що дало очікувані результати лише на середину 90-х рр. XIX ст. Проте вважати причиною зменшення польського землеволодіння лише національний аспект було б невірно. Слід долучати ще й економічний фактор: лише великі поміщики, які вдало вели товарне господарство та засвідчили свою лояльність до влади, змогли зберегти і примножити свої володіння. Частина середніх і дрібних землевласників не витримувала конкуренції, розорявалися і продавали свої маєтки. За допомогою такої політики місцевої адміністрації вдалося зміцнити свій вплив у регіоні, але селяни не могли купувати угідь.

Стосовно селянства, то воно спочатку після 1863 р. було порівняно достатньо забезпечено землею за невисокими цінами (володіння поділялося на надільне та приватновласницьке). Проте через швидке зростання населення наділи дробилися між синами, що призводило до зубожіння. Єдиним виходом могло б стати масштабне придбання землі, якої не було де купити. Попит спричиняв ріст цін, але загалом точно встановити вартість угідь неможливо: дані суттєво різняться. Щоб допомогти

у придбанні угідь держава у 1882 р. утворила Селянський поземельний банк, регіональні відділення якого видавали кредити на купівлю землі. Так, волинське відділення банку з квітня 1883 р. приймало заяви, сприяло продавцям та покупцям в укладенні угод, видавало дозволені кредити, тощо. За новим статутом 1895 р. змінився розмір відсотків за позиками і дозволялося купувати угіддя з подальшим перепродажем селянам. Загалом за 20 років роботи відділення допомога була недостатньою: обсяги придбаної землі незначними, а сума доплат з боку селян великою. На 1905 р. становище більшості господарств було тяжким через нестачу угідь, що мало наслідком збідніння сільського населення.

Таким чином, спроби уряду досягнути зростання аграрного сектору в губернії виявилися невдалими і регіон залишався економічно відсталим. Причина цього полягала у його політиці маневрування між польськими та російськими поміщиками і українськими селянами. З розглянутого є очевидним, що “економічна русифікація” призвела до збереження дворянського землеволодіння, яке гальмувало розвиток сільського господарства через консервацію старих форм господарювання. Такі, не до кінця продумані, дії зумовили недоступність угідь, що мало наслідком появу такого феномену, як “голод на землю”: селяни не могли придбати додаткових угідь, а державна допомога виявилася малоефективною.

У **висновках** дисертації підведені підсумки дослідження, які виносяться на захист:

- наукова розробка досліджуваної теми є недостатньою у зв'язку з відсутністю комплексного об'єктивного дослідження реалізації селянської реформи 1861 р. та аграрних відносин у Волинській губернії у 1861 – 1906 рр., що пояснюється суб'єктивізмом істориків, які підпорядковувалися ідеологічному диктату з боку радянської влади та були змушені дотримуватися встановлених канонів в оцінці змін 1861 р. та аграрних відносин у наступний період. Головна увага приділялася пограбуванню селянства та розгортанню класової боротьби, а факти, які випадали з загального контексту, замовчувалися. Натомість наявна джерельна база дає можливість підготувати узагальнююче дослідження з історії соціально-економічного розвитку сільського населення губернії та ситуацію в її аграрному секторі у др. пол. XIX – на початку XX ст.
- в результаті дослідження соціальної ситуації напередодні скасування кріпосного права з'ясовано, що російський уряд заради посилення своєї влади підтримував то польських поміщиків, то українських селян-кріпаків, що негативно впливало на внутрішньополітичну ситуацію. Державні селяни сплачували оброк. У привілейованому становищі перебували чиншовики – представники невизнаної у дворянстві польської шляхти, які орендували наділи у поміщиків за умов сплати незмінного чиншу. Спроби влади допомогти ще одним орендарям – вільним людям виявилися марними через відсутність механізму впливу на дворян. Стосовно рівня розвитку сільського господарства встановлено, що Волинська губернія була відсталою у цьому відношенні. Це пояснювалося низькою продуктивністю праці кріпаків, відсутністю великих ринків збуту тощо.
- при характеристиці процесу скасування кріпосного права за селянською реформою 1861 р. дисертант довів, що умови облаштування земельного устрою колишніх кріпаків були аналогічними решти регіонам: реформа проводилася в інтересах поміщиків. Наголошено, що з початком польського повстання 1863 р. у регіоні ситуація кардинально змінилася: за активну участь у придушенні виступу вони отримали більші наділи при зменшенні викупу. Після цього влада продовжила позитивні зміни і у 1867 р. державні селяни отримали свої земельні наділи і додаткові угіддя за рахунок площ, вільних від лісів. Отримання українськими селянами після 1863 р. достатніх наділів за невисоку ціну було прогнозованим: влада знайшла в їх особі противагу полякам. При цьому у царської адміністрації виникали труднощі з чиншовиками та вільними людьми. Різке збільшення попиту на землю у 70-х рр. XIX ст. мало наслідком спроби землевласників позбутися чиншовиків через сталість розміру плати, що викликало опір останніх. У 1886 р. розпочався процес облаштування їх земельного побуту: з одного боку надавалася мінімальна допомога в сплаті платежів, з іншого – вказування власників на наявність у маєтках чиншовиків ускладнювало стосунки цих двох категорій населення польського походження. Сам процес визнання статусу був забюрократизований і підривав авторитет влади. Стосовно вільних людей, то влада вирішила питання з ними у 1888 р. на більш прийнятних умовах: селяни

отримували можливість викупити угіддя по заниженим цінам при максимальному сприянні держави. Це в черговий раз засвідчило, що національний фактор зберігав вплив на внутрішню політику, хоча з часу останнього польського повстання пройшло більше 20 років.

- при оцінці розвитку сільського господарства у пореформені часи визначено, що досягнути суттєвого зростання аграрного сектору не вдалося. Переважаючою залишалася трипільна система з невисокими врожайми. Отримані результати свідчать, що більшість селянських господарств потерпали від пережитків старої соціально-економічної системи. У роботі доведено, що поміщицькі господарства переживали кризу. Лише заможні землевласники використовували нові технології у рослинництві та тваринництві. Незначне застосування сільськогосподарських агрегатів спростовує лєнінську тезу про високий розвиток господарства регіону. Німецькі та чеські колоністи досягли успіхів, що було викликано використанням новітніх технологій, кращих порід худоби та пільгами в оподаткуванні. Якщо порівняти врожайність культур у селянських та поміщицьких господарствах, то вона була фактично ідентична, що призводить до твердження про їх обопільну відсталість. Фактично урядова політика в аграрному секторі призвела до відсутності підтримки царської влади у середовищі селянства, що мало наслідком їх активну діяльність у революційних подіях початку ХХ ст.

- при з'ясуванні змін у землеволодінні дворянства встановлено, що зміни урядової політики після 1863 р. поставили його у складне становище, але масового розпродажу угідь не було. Бажання царської влади подолати польський вплив у регіоні зумовило проведення політики "економічної русифікації", яка полягала у примусовому впровадженні російського поміщицького володіння. Цим самим маєтки розорених власників потрапляли до рук росіян, що не давало можливості селянам додатково купувати угіддя.

- при аналізі динаміки росту населення прослідковано відповідний попит на угіддя сільські жителі претендували на землю за будь-яку ціну, навіть не маючи для цього коштів. Доведено, що створення у 1882 р. Селянського поземельного банку, який поширив свою роботу і на Волинь, не вирішило проблеми купівель через закритий характер роботи установи та її комерціалізація після 1895 р.

Праці за темою дисертаційного дослідження опубліковані у фахових виданнях:

1. Селянські господарства Волинської губернії напередодні скасування кріпосного права (друга половина 50-х – початок 60-х років ХІХ ст.) // Історичний журнал. – 2004. – № 6 – 7. – С. 56 - 62.
2. Про характер діяльності Волинського відділення Селянського поземельного банку в 1883 – 1906 рр. // Історичний журнал. – 2004. – № 10 – 11. – С. 56 - 62.

Вільні люди Волинської губернії ХІХ – початку ХХ ст.: національний аспект при влаштуванні земельного устрою // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 277 - 287.

Польське національне повстання 1863 р.: вплив на земельне облаштування селян Волинської губернії (60 – 70-і рр. ХІХ ст.) // Історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 45 - 54.

Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

Влаштування земельного устрою чиншовиків Волинської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ сторіччя // Духовні витоки Житомирщини: Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Голов. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир, 2003. – Т. 29. – С. 241 - 248.

Проблема сервітутів у Волинській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Голов. ред. М.І. Лавринович. – Житомир, 2004. – Т. 27. – С. 287 - 290.

7. Державні селяни Волинської губернії у другій половині ХІХ ст. // Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відповідальний редактор), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 200 - 210.

8. Волинський дворянський комітет: турбота про майбутнє кріпаків чи захист інтересів поміщиків (1858 - 1859) // Шевченківська весна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 60-річчю Великої Перемоги / За заг. ред. проф. О.К. Закусила. – К.: Логос, 2005. – Вип. III: У 2-х част. - Ч. 1. Гуманітарні науки. – С. 152 - 154.

АНОТАЦІЯ

Шевчук А.В. Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01. – історія України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2005.

На основі широкого кола архівних джерел визначено специфіку внутрішньополітичного становища та відсталість сільського господарства Волинської губернії напередодні змін 1861 р. Досліджено хід та наслідки проведення селянської реформи 1861 р. у регіоні. Доведено, що політична ситуація після польського повстання 1863 р. позитивно вплинула на становище українських селян: влада заради отримання підтримки наділила їх угоддями на сприятливих умовах. У важчому становищі опинилися орендарі – чиншовики та вільні люди II розряду, частина яких втратила свою власність. Проведення політики насадження російського землеволодіння (“економічна русифікація”) призвели до збереження відсталості Волині та зростання попиту на землю. Селянство потерпало від її нестачі в умовах швидкого зростання населення, а державна допомога була незначною. Зняти напругу могла лише нова аграрна реформа, яка була розпочата П.Столипініним у 1906 р.

Ключові слова: Волинська губернія, селянська реформа 1861 р., кріпаки, державні селяни, люстрація, аграрні відносини, поміщики.

Шевчук А.В. Крестьянская реформа 1861 г.: суть и влияние на аграрные отношения в Волынской губернии. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01. – история Украины. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, 2005.

На основании широкого круга источников исследовано специфику внутрениполитической ситуации Волынской губернии в первой половине XIX в.: российское правительство маневрировало между польскими помещиками и украинскими крепостными. Дворяне выступали за сохранение своей экономической и административной власти после отмены крепостного права. Об этом свидетельствует деятельность Волынского дворянского комитета по улучшению быта помещичьих крестьян в 1858 – 1859 гг. Установлено, что накануне 1861 г. сельское хозяйство было на низком уровне в связи с отсутствием рынков сбыта, новых технологий и использованием труда крепостных. В тяжелом состоянии пребывали все категории сельского населения, за исключением помещиков и колонистов.

Доказано, что изменения 1861 г. в губернии были проведены в интересах землевладельцев: за уставными грамотами бывшие крепостные потеряли часть угодий и несли большие повинности. Активное участие последних в подавлении польского восстания 1863 г. привело к пересмотру условий реформы: были увеличены наделы и снижены выкупные платежи. Государственные крестьяне за законом 1867 г. получили еще больше земли. Чиншевикам за положением 1886 г. дали возможность выкупить свои участки при минимальной помощи государства, но многие претенденты не смогли доказать своих прав. Вольные люди II разряда после 1888 г. на лучших условиях выкупили свои земли, что доказывает влияние национального фактора – чиншевики были поляками, а часть вторых – украинцами.

В работе показано, что реформа практически не дала положительных результатов – сельское хозяйство переживало кризис в связи с низким уровнем развития помещичьих имений, в которых мало использовались новые технологии и машины. Крестьяне страдали от частых разделов,

наличия сервитутов и чересполосицы, что имело следствием отсутствие ощутимых результатов. Только колонисты за счет введения новых технологий добились ощутимых успехов.

Диссертант утверждает, что политика усиления российского помещичьего элемента (“экономическая русификация”) привела к сохранению дворянского землевладения и кризису на рынке земли. Крестьянские хозяйства из-за быстрого роста населения постоянно дробились между сыновьями, но купить дополнительно землю было трудно из-за высокой цены и большого спроса (“голод на землю”). Государственная помощь через Крестьянский банк была недостаточной из-за отсутствия денег и предложений.

Ключевые слова: Волынская губерния, крестьянская реформа 1861 г., крепостные, государственные крестьяне, люстрация, аграрные отношения, помещики.

Shevchuk A.V. Peasant reform 1861: sense and influence on agrarian relations in Volyn province. – Manuscript.

Thesis for Candidate’s degree by specialty 07.00.01 – history of Ukraine. – The Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, 2005.

Basing itself on the wide range of archive sources this work determines the specificity of internal political situation and the backwardness of agriculture in Volyn province on the eve of the reforms of 1861. It investigates the progress and the consequences of the peasant reform of 1861 in the region. It proves the fact that the political situation after the Polish revolt of 1863 affected positively on the conditions of Ukrainian peasants: to obtain their support, Government provided them with lands on favorable terms. Tenant farmers, share-croppers and free people of the II rank found themselves in painful situation – some of them lost their estates. The policy of spreading of Russian landownership (“economic russification”) caused the growth of demand for land and kept Volyn backward. The peasantry suffered from land shortage under the conditions of fast population growth while the state aid was insignificant. Only the new agrarian reform, which was started by P.Stolypin in 1906, could reduce the tension.

Key words: Volyn province, peasant reform of 1861, serfs, state peasants, lustrations, agrarian relations, landowners.